An Sagart Earrach 1967

An tAthair Tomás De Bhál, 1878-1965

(AN CHÉAD UACHTARÁN AR CHUMANN NA SAGART)

MAINCHÍN SEOIGHE

NUAIR a fuair an Canónach Tomás de Bhál bás ar an 3ú Feabhra 1956 scríobh mé alt gairid air le haghaidh ceann dár nuachtáin áitiúla. Le linn dom bheith á scríobh áfach bhuail an smaoineamh mé nárbh aon alt leamh i mBéarla den saghas a bhí á cheapadh agamsa a bhí ag dul dó, ach caoineadh uasal Gaeilge ar an seandéanamh.

Ach cá raibh an file? Ba fhada uaimse féith na filíochta; ach mar sin féin chinneas ar rud éigin, a mbeadh blas éigin den seanearra air, a ríomhadh agus a chur i gcló le hionracas don té a bhí marbh. Ní raibh ionam ach an sop in áit na scuaibe; agus ní caoineadh a chumas ach ceathrú véarsaíochta:

In am an ghátair ba láidir a sheasaimh sé dúinn,
Ár gceart is ár gcáil le grá do chosain go buan;
Is é tá ár gcrá gach lá is feasta monuar,
An Canónach Tomás de Bhál bheith imithe uainn.

Ba shin agaibh Tomás de Bhál, sagart, tírghráthóir, scoláire.

Rugadh é in Ard Uí Cheocháin, láimh le Brú na nDéise, i gCo. Luimnigh, sa bhliain 1878. Tomás ab ainm dá athair leis. Feirmeoir beag agus conraitheoir foirgníochta ab ea é; agus bhí sagart paróiste áirithe i mBrú na nDéise a deireadh i gcónaí gur eiseamláir bhreá de fhear maith macánta é an Tomás de Bhál céanna.

Gobnait Ní Loingsigh ab ainm dá mháthair. Ba as Baile Tancaird, idir Brú Rí agus Cill Mocheallóg, di. Bhí na Fíníní an-láidir sa cheantar seo, agus bhí dlúthbhaint ag muintir Loingsigh leo. Ghaibh deartháir le Gobnait páirt san amas a tugadh ar bheairic na bPóilíní i gCill Mocheallóg an 6ú Márta 1867.

Bhí ceathrar clainne ag Tomás de Bhál agus Gobnait Ní Loingsigh: — Tomás, Seán, Liam agus Máire. Nuair a bhí sé in am do Thomás dul ar scoil is go dtí na Bráithre den Ord De la Salle, a raibh scoil acu i mBrú na nDéise, a chuaigh sé. Bhí an scoil suite in aice leis an mBinnlisín cáiliúil; agus is ó na Bráithre a chéadchuala sé an t-amhrán breá a chum Brian Ó Flatharta faoin lios sin:

Lá meidhreach dá ndeaghas-sa liom féin
Ar Bhinnlisín aerach an Bhrogha,
Ag éisteacht le binnghuth na n-éan
Ag cantain ar ghéagaibh cois abhann.

Gaeilge Dhéiseach a labhraítí i gceantar Bhrú na nDéise; mar sin is iad fuaimeanna na nDéise a bheadh ar "bhinn", "éisteacht", etc. sa dán.

Nuair a bhí 12 bhliain aige thosaigh sé ag freastal ar an Scoil Chlasaiceach a bhí curtha ar bun ag sagairt an Bhrogha, agus d'fhoghlaim sé Laidin, Gréigis agus Stair na Ré Clasaicí ón Athair Pádraig Ó Síocháin, stiúrthóir na scoile. Níorbh fhada gur léir don Athair Ó Síocháin éirim agus meabhair cinn thar an gnách a bheith ag an Bhálach óg, agus ar mholadh an tsagairt cuireadh é go dtí Coláiste Mainchín i Luimneach. Chuaigh a dheartháir Seán go dtí an coláiste céanna níos déanaí.

Chuaigh Tomás ar aghaidh ó Choláiste Mainchín go dtí Má Nuad, agus chaith dhá bhliain ann. An t-am sin théadh a lán de na hábhair sagairt go dtí Má Nuad ar mhuin capaill, agus an lá tar éis oscailt an Choláiste thionóltí aonach san mbaile ag a ndíoltaí na capaill. Ní fhaigheadh na mic léinn aon saoire um Nollaig; agus deireadh an Canónach de Bhál gur ar éigean a bheadh fhios acu Lá Nollag a bheith buailte leo murach an bhorróg chrua cuiríní a fhaighidís i gcóir tae an tráthnóna!

Tharla achrann agus easaontas i bparóiste Bhrú na nDéise le linn dó bheith i Má Nuad. Mí-thuiscint éigin faoi chúrsaí scoileanna a d'éirigh idir na sagairt agus na Bráithre ba chúis leis an trioblóid, agus do ghlac na paróistigh páirt ann leis. "Scannal an Bhrogha" a thugtaí air. Agus an scéal mar a bhí, mheas an Dr. Ó Duibhir, Easpag Luimnigh, go mbeadh sé ina chúis chotaidh don mhac léinn ó Mhá Nuad a bheith ag teacht abhaile ar shaoire an tsamhraidh go dtí ionad an achrainn; agus sin mar a tharla gur cuireadh Tomás de Bhál go dtí Coláiste na nGael sa Róimh chun leanúint dá chúrsa staidéir ann. Oirníodh ina shagart é sa Róimh i 1901. D'fhán sé thall go raibh an chéim D. Ph. bainte amach aige.

Ar a theacht ar ais go hÉirinn ceapadh é ar fhoireann teagaisc Choláiste Mainchín, Coláiste Deoiseach Luimnigh; é ina Dhéan ar an bhfoireann. Tráth ar éirigh ceist i measc na mic léinn faoi ar chóir rugbaí a imirt sa choláiste d'fhág an tAthair de Bhál faoi ghuthaíocht í. Chaith tromlach na mic léinn vótaí i bhfabhar rugbaí a imirt, maraon le peil Ghaelach agus iománaíocht.

Bhí borradh nua sa tír nuair a tháinig an tAthair de Bhál abhaile ón Róimh, agus bhí Conradh na Gaeilge ag bailiú nirt chuige in aghaidh an lae. Ghlac an tAthair de Bhál go díograiseach le soiscéal an Chonartha, agus ba thaca daingean láidir é do chúis na Gaeilge as sin go dtí lá a bháis. Agus ní amháin go raibh labhairt na Gaeilge go líofa aige ach, chomh maith leis sin, bhí eolas scolártha aige ar an teanga. Le linn dó bheith i gColáiste Mainchín toghadh é ina Uachtarán ar chraobh Chathair Luimnigh den Chonradh. Bhí sagart eile ar fhoireann Choláiste Mainchín an t-am sin a bhí an-ghníomhach i ngluaiseacht na Gaeilge leis, an tAthair Micheál Ó Haodha. Ba dhlúthchara leis an Athair de Bhál é; agus bhí sé i ndán go gcloisfí mórchuid trácht ar ainmneacha na beirte sagart seo ar ócáid stairiúil i scéal na hÉireann.

Bhí féith an scoláire go láidir san Athair de Bhál, agus ba gheal lena chroí an taighde agus an cuardach i seanchaipéisí agus i seanchuimhní a mhuintire. Bhí meas ar an léann dúchasach i Luimneach, agus má fuair an sagairt óg ó Bhrú na nDéise spreagadh ón Athair Tadhg Ó Laoi, cosantóir léannta na Gaeilge, fuair sé spreagadh leis ó dhaoine eile ó cheantar Luimnigh a bhí ag saothrú gnéithe eile den dúchas: an tAthair Pádraig de Bhulbh a bhí um an taca sin anghnóthach ag cur *Sloinnte Gaedheal is Gall* i dtoll a chéile; agus Thomas Johnson Westropp a bhí ag ullmhú sraith páipéar ar sheaniarsmaí Luimnigh. Agus, ar ndóigh, bhí scoláire cáiliúil ó Chontae Luimnigh ar marthain fós i mBaile Áth Cliath — Pádraig Uastúnach Seoighe, údar *The Origin and History of Irish Names of Places*, *A Social History of Ireland* agus mórán leabhar tábhacht eile.

An t-am sin leis bhí eolaithe ó Luimneach ag cabhrú leis an Athair Ó Hógáin a bhí go gníomhach i mbun a mhórshaothair, *Onomasticon Goedelicum*. Ar na céimithe óga ar iarr an tAthair Ó Hógáin a gcabhair bhí Seoirse Mac Fhlanncha, ón nGráinseach, cara agus comharsa don Athair de Bhál. Bhí Seoirse ar an triúr Óglach a dhúnmharaigh na Dúchrónaigh i gcathair Luimnigh oíche an 6ú/7ú Márta 1921. Ní fada a bhí an tAthair Seán Mac Fhirlóinn, S.J. ag gabháil dá chuid oibre mar phríomhchabhróir don Athair Ó Hógáin nó go mbíodh sé ag admháil na comaoine a bhí an tAthair de Bhál á cur air trí logainmneacha i ndánta Dháibhidh Uí Bhruadair a aithint agus a suíomh a aimsiú. Faoi seo, bhí tosaithe ag an Athair de Bhál ar bheith ag úsáid an leagan Gaeilge dá ainm.

Sna blianta 1908 agus 1909 bhí feachtas náisiúnta ar bun ag Conradh na Gaeilge chun a áiteamh ar Sheanad Ollscoil na hÉireann an Ghaeilge a áireamh ar na hábhair riachtanacha i Scrúdú Máithreánach na hOllscoile sin. Níor dhein an tAthair de Bhál ná an tAthair Ó Haodha acn dá leath dá ndícheall chun an bua a bhaint sa troid rí-thabhachtach seo ar son cur chun cinn na Gaeilge.

Tamall ina dhiaidh sin, nuair a aistríodh an tAthair de Bhál go dtí Drom Chollachair, chun bheith ina shagart cúnta ann, agus nuair a aistríodh an tAthair Ó Haodha go dtí an Caisleán Nua, bhíothas á rá gur mar gheall ar an bpáirt a ghlacadar sa troid chun an Ghaeilge a dhéanamh riachtanach sa Scrúdú Máithreánach a aistríodh iad. De réir scéil a bhí ag gabháil timpeall ag an am, tháinig an Dr. Ó Duibhir lá de rúchladh isteach ina sheomra staidéir, mar a raibh an bhean tí ag dustáil, agus dúirt léi:

"Molly, give me my pen, till I scatter them!"

Ach is cuimhin le Donncha Ó Briain comhrá a bhí aige leis an Athair de Bhál na blianta ina dhiaidh sin, nuair a d'fhiafraigh Donncha de cá raibh seasamh an Dochtúra Uí Dhuibhir faoi staid na Gaeilge san Ollscoil. Dúirt an tAthair de Bhál leis nach raibh an Dr. Ó Duibhir i láthair ag an gcruinniú den Chliarlathas nuair a bhí ceist na hOllscoile nua agus an Ghaeilge faoi dhíospóireacht acu, agus, fós, nach raibh sé ar aon aigne le breith a gcomh-Easpaig ar an gceist seo.

"*They were wrong*", a dúirt an Dr. Ó Duibhir (de réir chuimhní Dhonncha ar chaint an Athar de Bhál), "*if I were present I'd propose a solution* (i bhfábhar na Gaeilge, de réir dealraimh) *and I might get some fellow*(!) *to second me.*"

LEABHAIR

Soiscéal Naofa Íosa Críost — MATHA 5/-

Soiscéal Naofa Íosa Críost — LÚCÁS 3/6

AN EAGLAIS
Pádraig Ó Fiannachta 7/6

Mac an Ghoill agus a Mhac
Baile Átha Cliath I

Ar éigean an tAthair Tomás lonnaithe i nDrom Collachair ná craobh de Chonradh na Gaeilge bunaithe aige ann. Ina theannta sin, mhúineadh sé féin rang Gaeilge sna scoileanna. Ansin, nuair a bhí tús curtha aige le obair na hathbheochana sa pharóiste thug sé múinteoir Gaeilge, Mícheál Ó Foghlú, go dtí an áit. Bhíodh ranganna ag Mícheál i nDrom Collachair, agus i mBéal an Átha — atá in aonpharóiste le Drom Collachair — agus i dTulach Léis i gCo. Chorcaí. Chuir an tAthar de Bhál tús freisin le ranganna rince, agus sa bhliain 1910 ghnóthaigh buíon ón bparóiste sciath agus boinn ag Feis Thuamhumhan i Luimneach.

Sna blianta órga sin ba ghnách leis ceolchoirmeacha agus drámaí a chur ar siúl go minic, agus sa samhradh thionóltaí feiseanna agus aeríochtaí. In imeacht aimsire bhainfí feidhm as ardán na haeríochta chun soiscéal na saoirse, chomh maith le soiscéal an Ghaelachais, a chur os comhair an phobail. Gach bliain, teacht le Fhéile Pádraig, chuirtí Seachtain na Gaeilge ar siúl sa pharóiste.

Bhunaigh an tAthair Tomás craobh eile den Chonradh i mBéal an Átha, in iarthar an pharóiste. Craobh Dháibhidh Uí Bhruadair a thug sé ar an gcraobh seo, i gcuimhne an mhórfhile Gaeilge a thaithíodh an ceantar seo ag deireadh an tseachtó haois déag. Craobhacha láidre díograiseacha ab ea na craobhacha den Chonradh a bhí i nDrom Collachair agus i mBéal an Átha; agus siad na craobhacha sin a sholáthair furmhór na bhfear óg is na mban óg a chuaigh isteach ina dhiaidh sin sna complachtaí áitiúla de na hÓglaigh, de Chumann na mBan agus de Fhianna Éireann, agus sna cumainn de Shinn Féin.

An dara complacht de na hÓglaigh a bunaíodh taobh amuigh den Ardchathair (bunaíodh an chéad cheann in Áth Luain) is i nDrom Collachair a bunaíodh é; agus a bhuíochas sin ar an Athair de Bhál. Bhí timpeall 50 fear i láthair ag an gcruinniú tionscnaimh san sean-halla i Sráid na hEaglaise a tionóladh chun aidhmeanna agus idéalacha na nÓglach a mhíniú do fhir óga an pharóiste. Dála an scéil, is sa sean-halla sin i Sráid na hEaglaise a tharla an tóiteán uafásach i 1926 inar loisceadh 48 nduine ina mbeatha. Cathal de Bhál — ní raibh aon ghaol idir é agus an tAthair de Bhál — a toghadh ina cheannaire ar Óglaigh Dhrom Collachair.

D'éirigh go maith leis an gcomplacht, agus leis an gcomplacht a bunaíodh i mBéal an Átha, agus luíodar baill an dá chomplacht isteach ar obair thréanála le díograis. Ar dtús ní raibh acu ach dosaen gunnaí adhmaid le haghaid cleachtaithe arm, ach d'ordaigh an tAthair de Bhál dosaen raidhfil Lee Enfield (raidhfilí piléarlainne) ó chomhlacht gaibhne gunnaí i mBermingham.

Is cuimhin le Cathal de Bhál conas mar a chuaigh sé féin agus an tAthair de Bhál agus Seán Ó Riain i bpónaí-thrap an Athar de Bhál go dtí an stáisiún i Ráth Loirc — turas 12 mhíle — chun na gunnaí a bhailiú. Ní bheadh an tAthair de Bhál sásta gan iad a scrúdú láithreach. Nuair a deineadh amhlaidh fuarthas amach nach dosaen raidhfil piléarlainne a bhí faighte acu ach 36 ghunna gráin aonbhairille. Sheol an tAthair de Bhál an lasta go léir ar ais, agus fuaireadar na gunnaí cearta i gcionn coicíse nó mar sin.

Nuair a tharla an scoilt sna hÓglaigh de thoradh pholasaí Sheáin Réamoinn maidir le liostáil in Arm Shasana agus páirt a ghlacadh sa chogadh "ar son saoirse na náisiún mbeag" thaobhaigh nach mór dhá scór de Óglaigh Dhrom Collachair leis an Réamonnach. Ar ndóigh, níor thaobhaigh an tAthair de Bhál leis.

Cuireadh aeríocht ar bun i nDrom Collachair timpeall an ama sin. Faoi choimirce na craoibhe áitiúla de Chonradh na Gaeilge a bhí an aeríocht; ach chomh maith le gnáthchlár aeríochta, bhí ann leis an lá sin slógadh de Óglaigh an cheantair maraon le comórtas druileála. Bhí Donncha Ó Briain i láthair ag an aeríocht, agus ag cur síos dó ar cad a chonaic sé agus cad a chuala sé deir sé: —

"Ba léir ón gcaint a rinne an tAthair Tomás ar an ócáid sin go raibh tuairimí aige i dtaobh chúrsaí na tíre ná raibh ar aon dul le tuairimí an mhórchuid den phobal san am. Mhol sé do na hÓglaigh pé abairtí Gaeilge a bhí acu a chleachtadh eatharthu féin, ní amháin toisc gurbh í an Ghaeilge teanga na tíre ach toisc go dteaspáinfidís ar an gcuma sin an difir a bhí eatharthu féin agus 'Kitchener's Army' (Sin a bhí mar ainm san am ar an arm a bhí á bhailiú le chéile ag na Sasanaigh le cur ag troid i gcoinne na nGearmánach ar Mhór Roinn na hEorpa)."

An lá seo na haeríochta dob é an chéad uair é, go bhfios dó, ar leag Donncha Ó Briain súil ar an Athair de Bhál. Le linn don Athair de Bhál bheith ag caint leis an slua bhuail Clog an Aingil (6 p.m.), agus

"Thug sé amach an phaidir i nGaeilge — ba shin é an chéad uair riamh a chuala mise an Ghaeilge á labhairt go poiblí, agus ní thig liom fiú amháin fós a chur in iúl conas mar a corraíodh mé nuair a chuala an guth láidir géar ó ardán agus an slua ag freagairt go maith."

Na fir ó chomplacht Dhrom Collachair thaobhaigh le Seán Réamoinn nuair a tharla an scoilt, agus a chuaigh leis na hÓglaigh Náisiúnta (Óglaigh an Réamonnaigh) ba ghearr go dtáinig siad ar malairt aigne faoin rud a bhí déanta acu agus d'fhilleadar ar a gcomrádaithe in Óglaigh na hÉireann, agus bhí an complacht ar a sheanlíon arís.

Chloígh líon mór de Óglaigh Iarthar Luimnigh le Óglaigh na hÉireann (Óglaigh Mhic Néill

agus an Phiarsaigh), agus níl mórán amhrais ná gur de thoradh na treorach a thug triúr sagart dóibh a bhí an scéal amhlaidh. Mar bhí beirt shagart thírghrácha eile a bhí ar aon aigne leis an Athair de Bhál sna cúrsaí seo go léir: an tAthair Mícheál Ó Haodha, seanchara leis an Athair de Bhál, a bhfuil tagairt déanta dó cheana, agus a bhí anois ina shagart cúnta sa Chaisleán Nua Thiar, agus an tAthair Seán Ó Ceallaigh, sagart cúnta eile sa Chaisleán Nua Thiar.

Is deacair a thuiscint cén fáth nár luaigh an Ginearál Maxwell an tríú sagart seo nuair a dhein sé a ghearán le Easpag Luimnigh tar éis Sheachtain na Cásca. Pé scéal é, dob iontach go deo an triúr iad, agus níl insint scéil ar an méid saothair a rinneadar ar son Chonradh na Gaeilge, ar son na nÓglach agus ar son na gluaiseachta náisiúnta go ginearálta sna blianta sin a thug anam nua in Éirinn.

Cosúil le formhór ghnáthmhuintir na hÉireann díreach roimh Sheachtain na Cásca, bhí formhór na sagart gan aon tuairimí ródhaingean a bheith acu ar chúrsaí náisiúntachta. Bhí aon sagart paróiste amháin ar a laghad i nDeoise Luimnigh agus ba chúis mhór ghrinn dó "aisteachas" an Athar de Bhál agus a bheirte chomhshagart. Scríobh sé dán ar *Kelly and Wall and Hayes*, scigaithris ar an bpíosa aithriseoireachta sin *Kelly and Burke and Shea*.

Domhnach amháin sa bhliain 1915 tháinig Eoin Mac Néill go dtí Loch Gair chun léirbhreithniú a dhéanamh ar Óglaigh Oirthear Luimnigh. Ba é mian chroí an Athar de Bhál é go mbeadh ionadaithe ó chomplacht Dhrom Collachair i láthair ag an slógadh sin, agus maidin an tslógaidh thosaigh dáréag Óglach ón gcomplacht amach agus rothaigh an 26 mhíle slí go dtí ionad an chruinnithe. Bhíodar faoi arm is faoi éide, agus nuair a stopadar i Ráth Loirc chun Aifreann d'éisteacht bhí gach aoinne ag stánadh orthu le hiontas agus le háthas. Nuair a chuadar isteach sa séipéal tugadh an dá shuíochán tosaigh dóibh. Ar a slí abhaile ó Loch Gair thug an tAthair de Bhál iad isteach sa Teach Ósta i mBrú na nDéise, a bhaile dúchais, agus chuir cóir rí-mhaith orthu.

Chomh maith le complacht de na hÓglaigh, bhí complachtaí de Fhianna Éireann agus de Chumann na mBan i nDrom Collachair agus i mBéal an Átha. I nDrom Collachair a bhí an complacht ba láidre de Chumann na mBan; agus is i mBéal an Átha a bhí an complacht ba láidre de Fhianna Éireann. Mícheál Ó Gadhra a bhí i gceannas ar na Fianna i nDrom Collachair. Is sagart anois é, agus é ag saothrú leis thall i Sasana. Le déanaí, agus é ag caint leis an Athair Gearóid de Bhál, S.C., Béal an Átha (nia an Chanónaigh Tomás de Bhál, ábhar na haiste seo), thagair sé do na cleachtais lámhaigh a bhíodh aige féin agus a chomrádaithe ag bun cnoic leath bealaigh idir Drom Collachair agus Béal an Átha, agus dúirt go gcaithfidh go bhfuil mórán luaidhe i bhfolach ar thaobh an chnoic sin!

Liam Mac Eoin, atá anois ina mhúinteoir scoile i gCromadh, Cois Maighe, a bhí i gceannas ar na Fianna i mBéal an Átha. Duine eile a bhí ina bhall de na Fianna ann ab ea Tomás Ó Ciarmhaic. An tAthair Tomás anois é, agus é ina shagart paróiste i nDomhnach Mór, in aice le cathair Luimnigh.

Ar chuireadh ón Athair de Bhál tháinig roinnt daoine clúiteacha go Drom Collachair ó am go ham chun labhairt ag cruinnithe de na hÓglaigh. Orthu sin bhí Pádraig Mac Piarais, an Captaen Roibeárd Monteith, Liam Mac Coscair agus Earnán de Blaghd.

Lá Fhéile Pádraig, 1916, bhí cruinniú mór ag Óglaigh Iarthar Luimnigh ar an gCearnóg sa Chaisleán Nua Thiar. Seán Mac Diarmada an príomhchainteoir a bhí ann; agus bhí ar an ardán in éineacht leis an tAthair Tomás de Bhál, an tAthair Mícheál Ó Haodha agus an tAthair Seán Ó Ceallaigh. Ba léir dom triúr sagart an lá sin go raibh eachtraí neamhchoitianta ar gor, agus bhíodar roinnt buartha faoin drochbhail a bhí ar Óglaigh Iarthar Luimnigh maidir le oiliúint cheart i gcúrsaí troda agus maidir le easpa arm agus lóin cogaidh. Tar éis an chruinnithe chuaigh an triúr acu i gcomhairle lena chéile agus socraíodh go rachadh an tAthair de Bhál go Baile Átha Cliath agus go bpléifeadh sé an scéal le Eoin Mac Néill.

Go luath ina dhiaidh sin chuaigh an tAthair de Bhál go dtí Baile Átha Cliath, agus chuaigh amach go dtí teach Eoin Mhic Néill i Ráth Fearnáin. Bhí an teach lán. Chonaic sé Tomás Mac Donncha ag teacht amach as seomra staidéir an Niallaigh. Thug Bean Mhic Néill cupán tae dó fad agus a bhí sé ag feitheamh. I gcionn tamaill tháinig an Niallach chuige — bhí aithne mhaith acu ar a chéile mar go rabhadar beirt ar Choiste Gnótha an Chonartha.

"Ba mhaith leat faoistin a dhéanamh liom, a Athair?" arsa Mac Néill.

"Ba mhaith", arsa an tAthair de Bhál.

Sheol an Niallach isteach é go dtí a sheomra príobháideach. Mhínigh an tAthair Tomás dó cén drochbhail a bhí ar Óglaigh Iarthar Luimnigh, is chuir in iúl dó chomh imníoch a bhí sé féin agus an tAthair Ó Haodha agus an tAthair Ó Ceallaigh faoin scéal. Ní raibh aon treoraí a bhí lánoilte i gcúrsaí míleata acu, dúirt sé, agus bhíodar ar fhíorbheagán arm. Thug an Niallach gealltúint dó go mbeadh idir threoraí oilte agus airm acu.

Deir an tAthair Gearóid de Bhál gur cuimhin leis-sean an Canónach a bheith ag cur síos uair amháin ar an chuairt a thug sé ar Bhaile Átha Cliath roimh an Éirí Amach, agus

gur thuig sé uaidh gur bhuail sé leis an bPiarsach, leis, le linn na cuairte. Ba é an chomhairle dheiridh a fuair sé ón bPiarsach: "Ná déan aon ní a d'fhéadfadh dochar a dhéanamh don chúis."

Ag cruinniú de na hÓglaigh i nDrom Collachair an Domhnach roimh Dhomhnach Cásca 1916 ghlaoigh an tAthair de Bhál i leith ar Chathal de Bhál agus dúirt leis dul síos go dtí teach Lil Ní Chonchúir mar gur theastaigh uaidh labhairt leis ar ghnó príobháideach. Ba bhall de Chumann na mBan í Lil Ní Chonchúir, agus bhí teach ósta beag aici sa Chearnóg. Nuair a shroich Cathal an teach chuir an tAthair de Bhál in aithne é do bheirt fhear a bhí i láthair. Ba iad beirt: an Captaen Mac an Airchinnigh, ó cheanncheathrú Bhriogáid Chathair Luimnigh, agus an Captaen Comerford ó Bhaile Áth Cliath.

Dúirt an bheirt oifigeach le Cathal de Bhál go raibh gnó an-tábhachtach le plé acu leis, ach sula bhféadfaidís é sin a dhéanamh nár mhór dó an mhóid a ghlacadh. Thoiligh Cathal, thug an mhóid, agus glacadh isteach san I.R.B. é. Cuireadh in iúl dó ansin go rabhthas chun tús a chur le hÉirí Amach an Domhnach ina dhiaidh sin; agus cheapadar é ina Cheannfort ar Bhriogáid Iarthar Luimnigh.

Tháinig Domhnach Cásca 1916, agus bhailigh Óglaigh Oirthear Luimnigh le chéile, timpeall 150 acu, ag Caisleán Ghleann an Chuim, in aice le Cill Íde; iad faoi cheannas Chathail de Bhál. Bhí beirt sheiplíneach leo, an tAthair de Bhál agus an tAthair Ó Haodha. Bhí na hÓglaigh ullamh chun dul sa troid — bhí treoraí oilte acu, an Captaen Mac an Airchinnigh, faoi mar a gheall Eoin Mac Néill dóibh, agus bhíodar ag súil leis na gunnaí ón nGearmáin. Ach sular bhuail uair na cinniúna tháinig teachtaire ó Luimneach agus scéala aige dóibh go raibh na horduithe go léir a bhí tugtha faoi "Inlíochtaí" na Cásca curtha ar ceal. Dhein na hÓglaigh cleachtadh arm ar feadh tamaill; ansin bheannaigh an tAthair de Bhál agus an tAthair Ó Haodha iad agus chuadar abhaile.

Is beag a mheas na hÓglaigh agus iad ag tabhairt an bóthair abhaile orthu féin go gcuirfí tús le Éirí Amach i bpríomhchathair na hÉireann an lá ina dhiaidh sin. Tharla sin áfach, ach de bharr toscaí nach raibh aon neart acu orthu, ní raibh aon bhaint ag Óglaigh Iarthar Luimnigh leis, ná ag formhór mór na nÓglach sa chuid eile den tír ach an oiread.

Nuair a bhí géillte ag na fir a throid i mBaile Áth Cliath, thug an tAthair de Bhál Óglaigh Dhrom Collachair le chéile agus dúirt leo go mbeadh orthu sin leis a gcuid gunnaí a thabhairt suas do na húdaráis Ghallda. Tugadh na gunnaí isteach go dtí beairic na bPóilíní, agus d'éiligh an tAthair de Bhál admháil do gach fear ar an ngunna a bhí tugtha suas aige.

"Tá Óglaigh Dhrom Collachair ag tabhairt suas a gcuid arm faoi éigeantas", a dúirt sé le Sáirsint na bPóilíní, "agus teastaíonn admháil uainn ar gach gunna a thabharfar suas." Fuaireadar sin.

An 5ú Bealtaine, 1916, scríobh an Ginearal Maxwell, Ard-cheannaire na bhFórsaí Gallda in Éirinn, chuig an Dochtúir Ó Duibhir, Easpag Luimnigh agus dhein gearán leis faoi bheirt shagart as deoise Luimnigh a bhí, a dúirt sé, i gcomhbhá leis na hÓglaigh, agus d'iarr ar an Easpag iad a chur i mbun gnóthaí éigin in áit ná beadh aon teagmháil acu leis an bpobal. Is iad an bheirt shagart a bhí i gceist aige an tAthair Tomás de Bhál agus an tAthair Micheál Ó Haodha.

Ar an 9ú Bealtaine scríobh an Dochtúir Ó Duibhir ar ais chuig Maxwell agus d'iarr air a chur in iúl dó cad é an bun a bhí aige lena cheapadh go raibh an tAthair de Bhál agus an tAthair Ó Haodha ina *"dangerous menace to the peace and safety of the realm."*

Thug Maxwell freagra ar an Easpag ar an 12ú Bealtaine agus thug liosta de na "coireanna" a bhí déanta ag an mbeirt shagart: Labhair duine acu ina shéipéal ar an 14ú Samhain, 1915, i gcoinne Conscríobh a chur i bhfeidhm in Éirinn; bhí sé ráite go raibh sé i láthair ag léacht a thug Pádraig Mac Piarais ar "Óglaigh '82"; bhí sé i láthair ag beannú bratach a bhí ag na hÓglaigh ar an 2ú Eanáir, 1916; labhair sé ag cruinniú de na hÓglaigh ar an 17ú Márta, 1915. Maidir leis an sagart eile, bhíodh sé gníomhach le Earnán de Blaghd áirithe ag eagrú Óglaigh na hÉireann; chuir sé mórchuid billeoigíní á gclóbhualadh ag iarraidh ar bhaill Chumann Lúthchleas Gael teacht isteach sna hÓglaigh; bhí sé ráite go raibh sé ina Uachtarán ar chomplacht de na hÓglaigh, agus go raibh sé i láthair ag cruinniú de na hÓglaigh *"when a certain John Mac Dermott delivered inflamatory and seditious speeches on 17th March 1916."*

Thug an Dr. Ó Duibhir a fhreagra stairiúil ar Maxwell an 17ú Bealtaine, 1916:

"Léas go cúramach na cúiseanna a chuiris i leith an dá shagart sin, an tAthair Ó Haodha, an Caisleán Nua, agus an tAthair de Bhál, Drom Collachair; ach ní fheicimse aon ní iontu a bhéaradh orm smacht a chur i bhfeidhm ar na sagairt. Togha sagairt is ea iontu araon. Tá tuairimí daingne acu ar cheisteanna náisiúnta, ach ní heol domhsa go bhfuil dlí cathartha nó dlí eaglasta ar bith briste acu.

"San litir sin a scríobhais chugam an 6ú lá den mhí seo, d'iarrais orm cabhrú leat chun do chuid gnótha mar dheachtóir míleata ar Éirinn a chur chun cinn. Abair is ná beadh obair den sórt sin lasmuigh dem réim ghnótha, na nithe atá ag titim amach le

(Ar lean. ar lch. 21)

AIFREANN GAEILGE

CEOL

Seán Óg Ó Tuama

RÉAMHNÓTA

Ba chóir an ceol so a ghabháil le gluaiseacht saorga na Cantaireachta Eaglasta. Ní fhéadfainn cuisle an cheoil a scríobhadh síos le barraí daingne ná le gnáth-thomhas ceoil an lae inniu. Chuas i muinín na slí inar scríobhas anseo é. Is ionann an leathchamáin (semiquaver) agamsa agus an punctum nó an virga i nodaireacht na Cantaireacht Eaglasta. I rith an ama gluaiseadh an chaint agus an ceol ar aghaidh ina sruth seolta.

Ba mhaith liom an iarracht so, dá laige í, a thiomnadh do Chumann na Sagart. Murach baill áirithe den Chumann sin, agus an chabhair agus an gríosadh a thugadar dom, ní fheicfí choíche an saothar beag so uaimse.

Seán Óg Ó Tuama.

An Chéad Domhnach den Charghas

1967

Credo

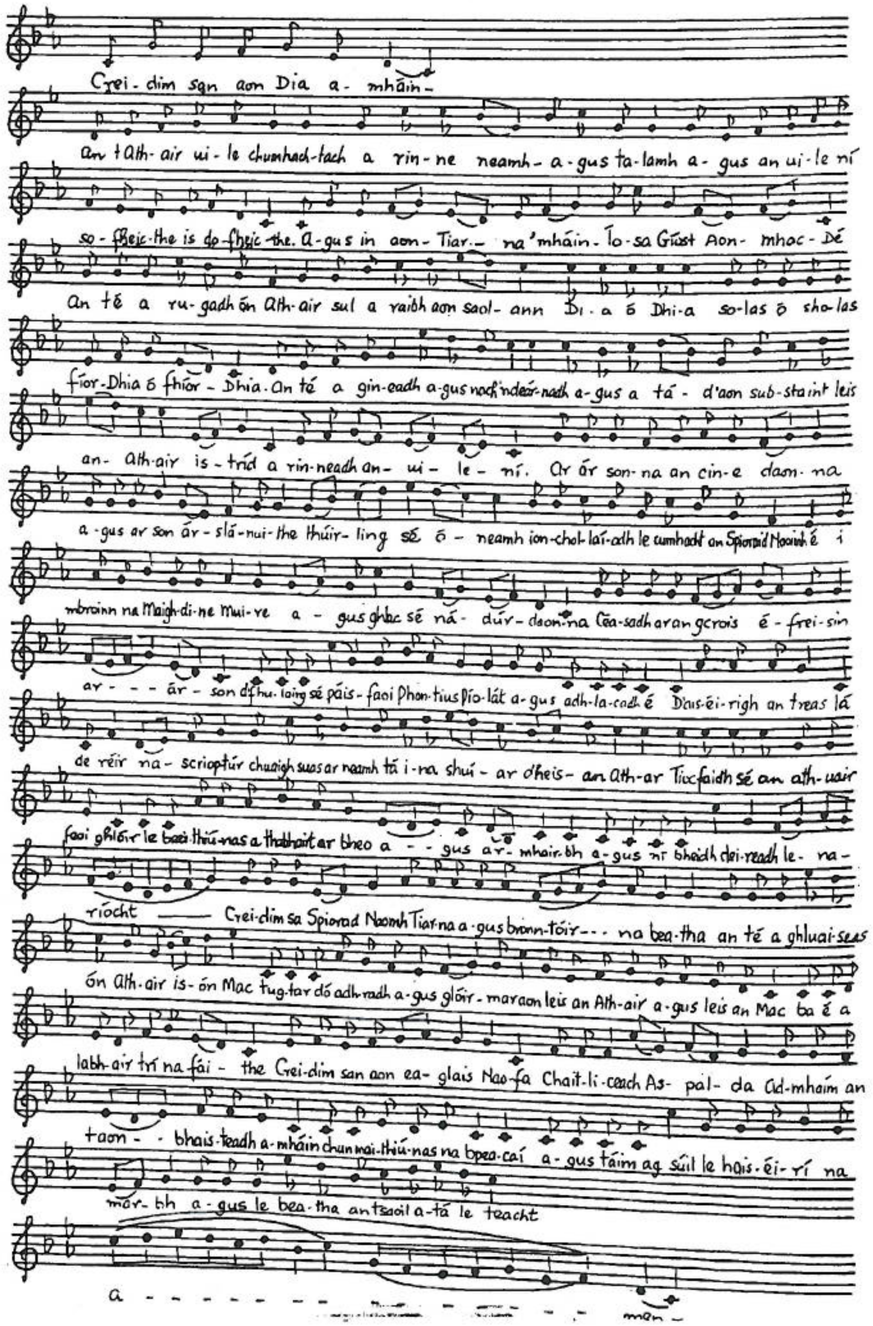

AN tATHAIR TOMÁS DE BHÁL

(Ar leanúint)

cúpla seachtain anuas, choiscfidís sin mé ar aon pháirt a ghabháil i gcúrsaí atá, dom dhóighse, go millteach barbartha foréigneach.

". . . Bhís an-aireach gan aird dá laghad a thabhairt ar aon achainí trócaire a rinneadh ar son na n-ógánach bocht sin a ghéill duit i mBaile Áth Cliath. Ba é an chéad scéal a fuaireamar ar a n-oidhe ná an fógra go rabhadar arna lámhach gan trua gan taise. Im thaobhsa dhe, is fuath liom do ghníomh, agus creidim go bhfuil fionnaitheacht curtha aige ar mhuintir na tíre uile . . . Chun scéal gearr a dhéanamh de, tá an réimeas seo agatsa ar cheann de na caibidlí is measa agus is duibhe dá bhfuil i stair mhíríalú na hÉireann."

Bhí cosantóir arbh fhiú cosantóir a thabhairt air faighte ag mairbh agus ag cúis na Cásca. Deir Gearóid Mac Spealáin: "Do ghaibh mórtas agus gliondar na fíor-náisiúnaithe i ngach aird nuair a foilsíodh sa *Cork Examiner* an comhfhreagras a tharla idir an Ginearál agus an tEaspag, agus do rinne mórlaoch den Dr. O Duibhir . . ." Nuair a bronnadh Saoirse Chathair Luimnigh air go luath ina dhiaidh sin ghlac sé leis an uain chun óráid bhreá a thabhairt, óráid nár fhág aon amhras ar aoinne cad é an taobh ar a raibh Easpag Luimnigh: Thagair sé don litir a scríobh an Ginearál Maxwell chuige:

"Cheap sé, ó tharla cumhacht Arm Shasana a bheith lena chúl aige ná beadh sé de mhisneach agamsa gan rud a dhéanamh air. Is beag eolas a bhí aige ar chléir na hÉireann, sinne gur chúis mhórtais dúinn an gnáthchuimhne atá againn, agus a d'fhoghlaim ó na daoine a chuaigh romhainn an chaoi chun an fód a sheasamh roimh bharbaracht Ghall. Ní amháin go raibh orm beirt shagart a chosaint ar an deachtóir míleata sin, ach tarraingíodh i gceist, leis, an aigne a bhí agam do na fir óga a dhúnmharaigh sé i mBaile Áth Cliath. An rabhthas ag súil go ndéanfainnse iad a dhaoradh? . . . An rabhthas ag súil go mbeinnse ar dhuine den dream a bhí ag tromaíocht ar Phádraig Mac Piarais agus ar Thomás Mac Donncha agus ar Chonchubhar Colbárd, fir a lámhachadh gan triail, agus ar na fir is na mná sin a seoladh ina mílte an loch amach óna dtír dhúchais, gan triail? . . .

". . . Ní bheidh Éire sásta choíche le bheith ina cúige; rinne Dia náisiún di, agus fad a bheidh féar ag fás agus uisce ag rith beidh fir in Éirinn chun dul i gcontúirt agus chun bás a fháil ar a son . . ."

D'inis an tAthair de Bhál do Dhonncha Ó Briain faoin chéad uair a casadh é féin agus an Dr. Ó Duibhir le chéile tar éis Sheachtain na Cásca. Ag Comhchomhairle de Dhéanacht an Chaisleáin Nua a tharla sé, agus síleann Donncha gur sular fhoilsíodh an comhfhreagras le Maxwell a tionóladh an Chomhchomhairle. Bhí an tAthair de Bhál agus an tAthair Ó Haodha, iad araon, i láthair, agus ó tharla baint chomh dlúth sin a bheith acu leis na hÓglaigh ní rabhadar róchinnte cad é an dearcadh a bheadh ag an Easpag ar an scéal. D'fhan an bheirt acu i mbinse siar go maith uaidh. Ach ghlaoigh an Dr. Ó Duibhir i leith orthu nuair a bhí an Chomhchomhairle thart, agus labhair go caoin is go séimh leo.

Thug an tAthair de Bhál cuairt ar na hÓglaigh a bhí ina bpriosúnaigh i gcarcracha i Sasana am éigin roimh dheireadh 1916. Fuair sé litreacha ina dhiaidh sin ó athair Phiarais Béaslaoi ó Learpholl ag gabháil buíochais leis as chineáltas do Phiaras.

Sa bhliain stairiúil sin 1916 léigh an tAthair de Bhál páipéar i nGaeilge de Aontas Mhá Nuad. Cuntas a bhí ann ar shaol agus ar shaothar an tsagairt Phléimeannaigh, Guido Gezelle, sa 19ú aois, agus ar an dóigh inar neartaigh sé an Phléimeannais mar chosaint ar an náisiún agus mar scrín don chreideamh. Bhíothas á mholadh le dhá bhliain roimhe sin, go mbunófaí cumann ar leith don chléir a chuir spéis sa Ghaeilge, agus an coiste sealadach a bhí ceaptha chuige, shocraigh siad ar an chumann a bhunú go foirmiúil ag an gcruinniú de Aontas Mhá Nuad i mí an Mheithimh 1916. An tAthair de Bhál é féin a toghadh ina chéad Uachtarán ar an gCumann nua, Cumann na Sagart nGaedhealach.

An bhliain chéanna bhí sé ina fhear ceannais ar Cheolchoirm an Oireachtais a tionóladh i dTeach an Ardmhaoir i mBaile Áth Cliath. I bPort Láirge a bhí an tOireachtas le bheith i 1916, ach gur fhógair Cigire Chontae na Constáblachta ansiúd forchosc air. Cinneadh ansin ar mhion-Oireachtas a bheith i mBaile Áth Cliath. Ní raibh ach dhá ócáid phoiblí ann — an Fáiltiú in Óstán Minerva, agus an Ceolchoirm, a raibh an tAthair de Bhál ina fhear ceannais air.

Ag ArdFheis mhór Shinn Féin sa bhliain 1917 toghadh an tAthair de Bhál ar Ardchomhairle na heagraíochta. Bhí sé ar Choiste Gnóthaan Chonartha an t-am sin leis. Bás an Mhaoir Liam Réamoinn, deartháir Sheáin Réamoinn, a maraíodh sa Bheilg i dtús an Mheithimh 1917, d'fhág sé folúntas in ionadaíocht Pharlaiminteach Oirthear an Chláir. Tionóladh cruinniú de ionadaithe ó Shinn Féin in Inis chun socrú a

dhéanamh faoi iarrthóir a chur suas sa toghchán chun an folúntas a líonadh. Bhí an Dr. Ó Fogartaigh, Easpag Chill Dalua tar éis a mholadh go mba chóir do Sinn Féin iarrthóir éirimiúil a chur suas, agus tar éis an moladh sin a phlé socraíodh go n-iarrfaí ar an Dochtúir Risteard Ó Haodha seasamh.

Deartháir don Athair Micheál Ó hAodha ab ea an Dochtúir O hAodha, (bhí sé ina Chinsire Scannán ina dhiaidh sin), agus bhí sé an uair sin "faoi ghlas ag Gallaibh" i bPriosún Lewes. Dúirt an tAthair de Bhál go rachadh sé féin agus an tAthair O Haodha go Sasana chun iarraidh air seasamh. Chuadar. Nuair a bhaineadar amach an príosún seoladh isteach iad i seomra ina raibh bord mór fada, agus tugadh an Dr. Ó Haodha ina láthair. Shuigh an priosúnach ag ceann amháin den bhord, agus shuigh an bheirt shagart ag an gceann eile. Bhí garda ina sheasamh idir an príosúnach agus a chuid cuairteoirí ach, cé gur chuala sé iad ag caint, focal den méid a dúradar níor thuig sé, mar gur i nGaeilge a labhraíodar. Chuireadar an moladh ón gcruinniú in Inis faoi bhráid an Dochtúra, ach ní raibh sé sásta bheith ina iarrthóir.

Tá cuimhne ag an Athair Ó Ciarmhaic ar chuntas ar an gcuairt sin go Príosún Lewes a thug an tAthair de Bhál dó uair. Ceapann an tAthair Ó Ciarmhaic go ndúirt an tAthair de Bhál gur casadh Éamon de Valéra air féin agus ar an Athair Ó hAodha agus iad ar a mbealach amach as an bpríosún. D'inis siad dó cad a thug ann iad agus, ansin, bhuail smaoineamh an tAthair de Bhál, agus d'fhiafraigh sé de de Valéra a mbeadh seisean sásta bheith ina iarrthóir sa toghchán i gCo. an Chláir. Dúirt de Valéra ná beadh, nach raibh mianach polaiteora ann, agus go mb'fhearr leis cloí leis an saighdiúreacht ar son na hÉireann. Sular scar siad leis d'iarr an tAthair de Bhál air bheith ag machnamh ar an scéal.

Sa bhliain 1918, nuair a bhí Rialtas na Breataine ag bagairt Conscríobh ar mhuintir na hÉireann, d'eagraigh an tAthair de Bhál slógadh ag a raibh suas le 1,000 Óglach ó Iarthar Luimnigh i láthair. Chreid sé go hiomlán i dteagasc an Phiarsaigh, mar gur chreid sé ina chroí istigh gur chun leas mhuintir na hÉireann a rachadh sé iad a bheith saor agus a bheith Gaelach athuair. Mar sin thug sé lántacaíocht do na hÓglaigh, do Chonradh na Gaeilge, do Sinn Féin; agus níor lú a dhíograis ná a mhisneach nuair a bhí ina chogadh craorac in Éirinn agus na Dúchrónaigh ag imeacht le buile ar fud na tíre, ag creachadh is ag coscairt rompu.

I 1920, chinn Óglaigh Dhrom Collachair ar an teach cúirte áitiúil a dhó. Ach chuaigh rud éigin bunoscionn agus loisceadh triúr acu ina mbeatha. Cuireadh fios ar an Athair de Bhál. Tháinig, agus dúirt leis na hÓglaigh na coirp a thógáil amach as an mbladhmsach. Dheineadar sin le cuaillí fada a fuaireadar ó Bhacús Mhic Ghearailt — cuaillí ab ea iad seo a úsáidtí chun na bulóga aráin a tharraingt amach as an oigheann.

Chonaic sé an réim uafáis ar bun ina pharóiste féin. Le linn dhá locadh nó *Round Ups* éagsúla, dhúnmharaigh na Dúchrónaigh beirt fhear i mBéal an Átha — Óglach ab ea duine acu, Muircheartach Ó Dubhagáin.

An 20ú Bealtaine 1920, roimh dhul i luíochán dóibh ag Drom Collachair, d'éist an tAthair de Bhál faoistin na nÓglach a bhí chun páirt a ghlacadh sa luíochán.

Chuaigh an tAthair Tomás Ó Ciarmhaic in éineacht leis go dtí an Caisleán Nua, Aoine an Chéasta, 1920, le haghaidh na nOlaí Coisricthe. Thug an tAthair de Bhál cuairt ar an Athair Seán Ó Ceallaigh, agus chaith an bheirt acu tamall fada a siúl síos suas an cosán agus iad ag caint i nGaeilge (cuid den am, pé scéal é) "Agus", a deir an tAthair Ó Ciarmhaic, "táim cinnte nárbh iad na Rubricí a bhí á bplé acu!"

Ar a mbealach ar ais go dtí Béal an Átha bhuaileadar le roinnt Póilíní in aice le Cúl Uí Ghormáin. Thosaigh na Póilíní ag caitheamh cainte uatha mar gheall ar na sagairt, agus thagair go magúil do "Big Tom and little Tom". Níor thug an tAthair de Bhál aird dá laghad orthu ach oiread is ná beidís ann in aon chor.

Maraíodh a dheartháir dílis féin féin i gcath

CÚIG LEABHAR ar £2. 2. 0.

AN CLUB LEABHAR,
ÁRAS NA COMHDHÁLA,
SR. MHUIRFEAN ÍOCH.
B.Á.C. 2.

Cuirim chugat leis seo £......s...... (£2. 2. 0 £4. 4. 0 srl). agus iarraim ort :

* 1. A. Cúig leabhar as an liosta
  B. Maraon le cárta Nollag in ainmse chur go dtí:—

Ainm ....

Seoladh ....

....

* 2. Cúig leabhar as an liosta a chur chugam féin :

Ainm ....

Seoladh ....

....

....

Déan na codanna nach bhfuil uait a scriosadh led thoil. Ná dearmad do ainm agus do sheoladh féin a chur chugainn. Roghnaigh cúig leabhar ar leith as an liosta más mian leat. Is é an praghas céanna é — £2. 2. 0.

le Gallaibh, ag Áth na Cairte, i gCo. Thiobraid Árann, an 6ú Bealtaine, 1921. Bhí Seán de Bhál an uair sin ina Cheann Briogáide ar Bhriogáid cháiliúil Oirthear Luimnigh, buíon trodairí a fuair moladh thar na bearta ó Shéamas Ó Maoileoin ina leabhar, *B'fhiú an Braon Fola*. Chomh maith leis sin, bhí sé ina Chathaoirleach ar Chomhairle Chontae Luimnigh.

Bhí meas ag cách ar Sheán de Bhál, agus ghoill a bhás go mór ar na hÓglaigh. An lá a bhí sé á chur i Reilig San Labhrás i Luimneach bhí na fórsaí Gallda bailithe ina mílte sa chathair agus thart timpeall ar an reilig; agus bhí an chuma orthu go mba bhreá leo achrann a chothú i dtreo go dtáinig sceon i gcúpla duine den slua a bhí cruinnithe cois na huagha. Labhair an tAthair Tomás leo de ghuth láidir soiléir, agus dúirt: *"There's no fear, there's no fear. He's only one of hundreds who have fallen in the fight for freedom, and there will be hundreds more before victory is won."* Chorraigh an chaint sin an slua go smior.

Tá mac le Seán de Bhál, an tAthair Gearóid de Bhál, ina shagart cúnta i mBéal an Átha faoi láthair, mar a raibh a uncail, an tAthair Tomás, i 1921. Faoi mar atá ráite cheana, in aonpharóiste atá Drom Collachair agus Béal an Átha, agus nuair a tháinig an tAthair Tomás go dtí an paróiste ar dtús, is i nDrom Collachair, i dteach an tsagairt paróiste a bhí cónaí air. Socraíodh i 1921 go mbeadh cónaí feasta ar an shagart cúnta i mBéal an Átha.

Bhí an ghráin dearg ag na Dúchrónaigh ar an Athair Tomás, agus thuig sé féin, agus thuig a chairde, gur shiúl sé gach lá i gcontúirt a anama uathu. Ba mhinic a chaith sé an oíche sa sacraistí, nó i dteach duine de fheirmeoirí an cheantair — muintir Ghadhra nó muintir Amhlaoibh. Thug sé a neacht, Gobnait de Bhál, iníon óg Sheáin de Bhál, ó Bhrú na nDéise, chun cónaí agus go bhfeicfidís an páiste beag sa teach go mb'fhéidir go maolófaí ar a bhfíoch.

Fuair sé leid oíche amháin go raibh na Dúchrónaigh ag teach chun é a dhúnmharú. D'éalaigh sé amach as an teach. Tháinig na Dúchrónaigh agus d'fhiafraigh den bhean tí cá raibh an sagart. Dúirt sí leo go raibh sé imithe ar ghlaoch ola. Chaith sé an oíche sin sa sacraistí.

Sna laetheanta corracha sin, gléas iontach ab ea an aeríocht chun na daoine a mhisniú, agus chun cúis na Gaeilge agus cúis na saoirse a chur ar aghaidh. Thionóltaí a lán aeríochtaí i gceantar Dhrom Collachair agus Bhéal an Átha. Fógraití go poiblí an t-ionad, agus téití ar aghaidh le tógáil ardáin agus le ullmhú na páirce. Ar an spriocllá thiocfadh na saighdiúirí Gallda agus na Póilíní go dtí láthair na haeríochta, na pinn luaidhe ullamh ag na Póilíní chun gach focal ceannairceach tréasúil a bhreacadh síos ina gcuid leabhar nótaí. Ach ní bheadh aon slua i láthair, ná aon chainteoirí; ní bheadh ann ach dream beag de na hÓglaigh. Is in ionadh rúnda éigin a bheadh an aeríocht ar siúl, agus a fhios sin ag an bpobal mór a bheadh ann ina sluaite.

Scaipfeadh na hÓglaigh a bheadh sa pháirc ina mbeadh na saighdiúirí agus na Póilíní, agus thabharfaidís bealaí éagsúla orthu féin trasna na bpáirceanna — iad ag dul gach treo ach treo na haeríochta — agus fórsaí an Rí á leanúint. *Seilg* a thugtaí ar an spórt seo.

Bhí an-bhaint ag an Athair de Bhál leis na Cúirteanna "Sinn Féineacha", go háirithe na Cúirteanna Talún, agus ghníomhaíodh sé ina bhreitheamh iontu. Bhí sé ina bhreitheamh sa chúirt deireannach "Sinn Féineach" a shuigh i gceantar Dhrom Collachair. I dteach Uí Shúilleabháin, sa Mhurrach Mór, Béal an Átha, a bhí an chúirt.

Aistríodh é go dtí an Fhaing i 1922. Bhris an Cogadh Cathartha amach an bhliain sin, agus bhris sé a chroí. Tá sé ráite gur chuaigh sé chun cainte le Risteard Ó Maolchatha i bhfómhar na bliana sin, féachaint a bhféadfaí teacht ar aon réiteach. Tráth eile ar chuala sé Éamon de Valéra a bheith áit éigin i gCo. Chorcaí chuaigh sé ann ar a rothar gluaiste chun bualadh leis; ach faoin am a shroich sé an áit bhí de Valéra imithe go dtí áit éigin eile. In am sin an eas-

COINNLE ALTÓRA — 75%, 65%, 25% de BHEACH-CHÉIR RÚBRICIÚIL
Arna mholadh agus dá n-úsáid ag Easpaig agus Cléir
COINNLE SCRÍNE AGUS TEAGHLAIGH, PÁIDEOGA, TÚIS, GUALACH, BUACAIS, OLA SANCTÓRA

LALOR LIMITED

DÉANTÓIRÍ COINNLE EAGLAISE

132, Br. An Bhalla Thoir, Baile Átha Cliath

Fón : 43515. Teileagraim : "Beeswax, Dublin."
Craobhoifig — 12, SR. NA gCÓCAIRÍ, CORCAIGH.

aontais mhóir, nuair a d'fhiafraigh Liam Mac Eoin de ar mheas sé go bhféadfaí na seanchomrádaithe a thabhairt le chéile arís i bpáirt agus i gcairdeas, sé freagra a thug sé air gur cheap sé ná féadfaí. Na Dúchrónaigh do theacht ar ais an t-aon rud a cheanglódh an dá dhream le chéile arís, dúirt sé. Bhí an tAthair de Bhál é féin go láidir i gcoinne téarmaí an Chonartha Síochána a síníodh le Sasana, agus nuair a tháinig an Cogadh Cathartha chloigh sé leis na Poblachtaigh. Chruthaigh sé ina chara maith do Éamon de Valera sna blianta sin a raibh sé féin agus a chúis ar an mblár folamh.

Ceann de na chéad rudaí a rinne an tAthair de Bhál nuair a tháinig sé go dtí an Fhaing an chraobh den Chonradh a bhíodh ann d'athbhunú. Seo téacs an fhógra a chuir sé amach nuair a bhí an cruinniú athbhunaithe á ghairm aige:

"AN URGENT APPEAL

"'Times are bad' — this phrase is on everybody's lips. It was often said so before, and never was it truer than to-day. Times are bad, and if they are it is our own fault. If we were not divided there would be nothing wrong with the times; but there is not one among us who would not be glad to do away with this state of things.

There is one point on which we can all unite without compromise of any sort and that is

THE LANGUAGE

Let it not be said that after fighting for the language for 25 years we let it die while we turned to fight one another."

Chuir sé a mhuinín arís sna sean mhodhanna chun an Ghaeilge a chur ar aghaidh — ranganna, aeríochtaí, feiseanna. Ach ba thábhachtaí ná iad sin uile a dhea-shampla féin, a bhuandhíograis, a dháiríre, agus an spreagadh a thug sé do chách. Dhein sé an-taighde ar stair agus ar sheanchas Chnoc Pádraig, an cnoc álainn glas a éiríonn díreach lastiar den bhFaing. Deirtear gur ó bharr Chnoc Pádraig a bheannaigh Naomh Pádraig Ciarraí. "Beannaím uaimse siar", a dúirt sé. Foilsíodh toradh a shaothair i leabhrán de chuid Chomhlacht na Fírinne Caitlicí. Ina theannta sin, chuir sé tús le oilithreacht bhliantúil ar Lá Fhéile Pádraig go dtí barr an chnoic.

Bhí Olltoghachán ann i 1923, agus chuir an tAthair de Bhál a ainm (faoi mar a dhein roinnt sagart eile) le páipéar ainmniúcháin Shéamais Colbárd, an t-iarrthóir bhí ag lucht Shinn Féin.

I 1929, nuair a bhí cúrsaí na tíre ag titim chun suaimhnis roinnt, bhunaigh sé craobh de Chumann na Sagart i ndeoise Luimnigh. Tionóladh an cruinniú tionscnaimh den chraobh in óstán de Crúis i gcathair Luimnigh, agus bhí na sagairt seo i láthair: An Canónach D. Ó Murchú, an tAthair Tomás de Bhál, an tAthair Micheál Ó Haodha, an tAthair Seán Ó Ceallaigh, an tAthair Pádraig de Bhulbh, an tAthair Seán Ó Dóláin, an tAthair P. Ó Donnchú, S.J., an Dr. Séamas de Cúipéir, an tAthair Con Ó Súilleabháin, an tAthair Eoin Ó Ceallaigh, an tAthair S. Mac Giolla Fhionnáin, an tAthair E. Mac Cárthaigh, an tAthair T. Moirtéil, an tAthair S. Ó hUallacháin, an tAthair L. Ó Grádaigh, an tAthair M. Ó Coindealbháin, an tAthair Tomás Ó Cearmhaic, an tAthair C. Ó Muircheartaigh, an tAthair D. Ó Máirtín, an tAthair M. Ó Riain, an tAthair M. Ó Grádaigh, an tAthair S. Ó Broin, an tAthair D. Ó Muineacháin, an tAthair M. Ó Cuinn, an tAthair S. de Bhilmot.

Socraíodh go mbeadh cruinniú feirmiúil ag an gcraobh faoi dhó gach bliain, agus moladh do aon bhall, a mbeadh dóthain Gaeilge aige chuige, na paidreacha tar éis Aifrinn a rá sa teanga sin; agus chuige sin fuarthas dhá scór cairt a raibh na paidreacha clóbhuailte i nGaeilge orthu, agus scaipeadh ar na baill iad.

As sin amach bhí na paidreacha i nGaeilge le clos i roinnt séipéal sa deoise; agus de bharr an spreagadh a tháinig ó shagart áirithe tosaíodh ar chuid den Teagasc Críostaí a mhúineadh trí Ghaeilge i roinnt scoileanna. Théadh baill na craoibhe ar thurasanna go dtí ionaid stairiúla, agus léadh duine acu páipéar ar stair na háite. Rud eile a dheineadar, iomainn Ghaeilge a chlóbhualadh agus a chur ar fáil.

Sa bhliain 1947 chuir an chraobh tús le scéim scoláireachtaí le haghaidh ábhair sagairt ó dheoise Luimnigh a mbeadh fonn orthu tamall a chaitheamh sa Ghaeltacht; agus idir sin agus 1958 tugadh deontais do 39 mac léinn (38 ó Mhá Nuad agus duine amháin ó Choláiste na nGael sa Róimh) a chaith tréimhse ag cur feabhais ar a gcuid Gaeilge sa Ghaeltacht. Chosain na scoláireachtaí nó páirt-scoláireachtaí seo suim mhaith airgid, agus siad baill na craoibhe a chuir an t-airgeadh le fáil.

Ba mhór an tacaíocht a thug na sagairt a bhí i gCumann na Sagart do ghluaiseacht na Gaeilge i gCathair agus i gContae Luimnigh. Ina bparóistí féin chabhraigh siad le Conradh na Gaeilge, leis na ranganna Gaeilge, agus le haon imeachtaí a bhíodh á gcur ar siúl ar mhaithe le ath-Ghaelú na tíre. Ba chóir a rá freisin go bhfuair an Cumann féin i Luimneach an-tacaíocht ó bhaill de na hOird. Ach dob é an tAthair de Bhál é féin bun agus barr na craoibhe. D'fhán sé ina Uachtarán ar an gcraobh go dtí 1950 nuair b'éigean dó éirí as de dheasca drochshláinte.

I 1930 aistríodh an tAthair de Bhál ón bhFaing chun bheith ina Shagart Paróiste i gCill Curnáin. Stonehall a bhíodh mar ainm ar an bparóiste sin le tamall fada, ach fuair an tAthair de Bhál cead ón Easpag an seanainm Cill Curnáin a thabhairt air arís; agus sin atá air riamh ó shin. Sé bhí ina Shagart Paróiste i gCill Curnáin roimhe a sheanchara agus a bhuanchara, an tAthair Micheál Ó Haodha. Is go dtí Ardachadh (an áit a bhfuarthas an chailís iomráiteach) a chuaigh an tAthair Ó hAodha ó Chill Curnáin.

Le linn dó bheith i gCill Curnáin thug an tAthair de Bhál cuairt in éineacht leis an Dr. Risteard Ó Haodha, deartháir an Athar Mhíchíl, ar na hionaid go léir i gConnachta a raibh baint acu leis an bhfeachtas a lean teacht i dtír na bhFrancach i gCill Alaidh; mar bhí an Dr. Ó Haodha ag obair an t-am sin ar a leabhar *The Last Invasion of Ireland*.

I 1936 aistríodh an tAthair de Bhál go dtí Baile an Gharrdha, chun bheith ina Shagart Paróiste ann; agus ag an am céanna ceapadh é ina Chanónach ar Chaibidil na hArdeaglaise, agus deineadh Canón-Diagaire de Dheoise Luimnigh de. Timpeall an ama seo bhí sé ag cabhrú leis an gCanónach Seán Ó Beaglaoich a bhí an-ghníomhach i mbun an tríú himleabhar dá *History of the Diocese of Limerick*. Tamall ina dhiaidh sin, nuair a bhronn Éamon de Valéra, Seansailéir na hOllscoile Náisiúnta, an chéim D. Litt. ar an gCanónach Ó Beaglaoich, bhí an Canónach de Bhál agus an Dr. Ó hAodha i láthair chun comhgháirdeas a dhéanamh leis.

Trí mhíle leasteas de shráidbhaile Bhaile an Gharrdha, bhí, laistigh de chlaí an bhóthair, i bpaiste talún leis féin, tobar beannaithe faoi choimirce Naomh Pádraig, a raibh faillí déanta ann le fada. Bhailigh an Canónach de Bhál fir an pharóiste go léir a raibh Pádraig mar ainm orthu, agus thug go dtí an tobar iad chun é a ghlanadh, agus chun crot a chur ar a thimpeallacht. Tógadh balla, agus slí isteach ann go dtí an tobar, le hais an bhóthair, agus suíodh dealbh den naomh taobh leis an tobar. Gach Lá Fhéile Pádraig thagadh na paróistigh ar mórshiúl go dtí an tobar, agus thugadh an Canónach an Coróin Mhuire amach i nGaeilge, agus thugadh seanmóir ar Pháidraig Naofa.

De réir seanchuimhní na háite, thug Naomh Pádraig cuairt ar an tobar seo agus é ar a bhealach ó Chnoc Pádraig in iar-thuaisceart an Chontae go dtí Ard Pádraig in oir-dheisceart an Chontae. Agus tá crot na fírinne ar an dtraidisiún seo, mar tá cúig nó sé cinn de thobair bheannaithe faoi choimirce Phádraig ar an mbealach díreach nach mór idir Cnoc Pádraig agus Ard Pádraig.

Sé Cnoc Fírinne an cnoc is feiceálaí i gCo. Luimnigh; é 997 dtroigh ar airde, agus é i lár an Chontae. I bparóiste Bhaile an Gharrdha atá. Chuir an Canónach de Bhál crois atá 36 throigh ar airde á tógáil ar a bharr i 1950, mar chuimhneachán ar an mBliain Naofa agus ar Dhcifnid Dhogma Dheastógáil na Maighdine Muire. Tá na focail seo greanta ar bhun na croise:

In Onóir
Tógála na Maighdine Muire
Anno Jubilaei
1950

Thóg sé scrín do Mhuire ar imeall Bhaile an Gharrdha i 1954; agus nuair a bhí an Chomhairle Chontae ag tógáil teach caidéalaithe os cionn thobar fíor uisce ar thaobh an bhóthair, a bhí le bheith ina fhoinse sholáthair uisce don sráidbhaile, cuireadh suas ar an teach caidéalaithe, ar iarratas an Chanónaigh, sean ainm an tobair — Tobar Rí an Domhnaigh.

Léas an phobail a chéad chúram riamh. D'áitimh sé ar an gComhairle Chontae sraith tithe a thógáil do na daoine sa sráidbhaile a raibh drochthithe acu, agus d'áitimh sé orthu freisin craobh-leabharlann de Leabharlann an Chontae a thógáil san áit. Agus cheannaigh sé an suíomh le haghaidh an halla breá a thóg an craobh áitiúil de Mhuintir na Tíre tar éis a bháis. Ina theannta sin, chaith sé mórán dua le deisiúchán an dá shéipéal atá sa pharóiste — an ceann i mBaile an Gharrdha agus an ceann i nGreanach — agus le atógáil na bunscoile. Le linn dó a bheith ina Shagart Paróiste i mBaile an Gharrdha bhí craobh de Chonradh na Gaeilge ann, craobh de Mhuintir na Tíre, craobh de Bhantracht na Tuaithe agus cumann drámaíochta.

Ní raibh teora lena shaothar, agus ghaibh sé páirt san oiread sin imeachtaí go mba liosta iad a áireamh. Bhí baint mhór aige le bunú Coláiste Eoghain Uí Chomhraí (Coláiste Gaeilge), i gCarraig an Chobhaltaigh, Co. an Chláir, 1911, agus bhí sé ina ardmháistir ar na séisiúin ann i 1913. D'fhan sé ina bhall dílis de choiste an Choláiste go dtí go bhfuair sé bás. Agus nuair a bunaíodh Áras Íde sa bhFaing i 1955 thug sé a bheannacht air, agus chabhraigh leis an dea-obair a bhí ar siúl ann ar son na Gaeilge. Nochtadh plaic i gcuimhne dó ar bhalla an Árais an 2ú Deireadh Fómhair, 1966. Bhí a oiriúnacht féin ag baint leis an gceiliúradh seo, mar is é an tAthair Tomás Ó Fiaich, Uachtarán Chumann na Sagart a rinne an nochtadh.

Bhí an Canónach de Bhál freisin ina bhall de Choiste Gairmoideachais Chontae Luimnigh, mar a mbíodh an-mheas i gcónaí ar a chomhairle stuama. Agus, ar ndóigh, bhí sé ina bhall de Chumann Ársaíochta Thuamhumhan, é féin agus a chara scolártha, an Monsignor Micheál Ó Maoldomhnaigh. Ó am go ham thug sé mórchuid léachtaí ar ábhair éagsúla; ach ní dóigh liom gur cuireadh aon cheann acu i gcló riamh.

Scríobh sé roinnt altanna ar fhilí Gaeilge Chontae Luimnigh (seachas Filí na Máighe), agus foilsíodh iad sin san *Irish Book Lover* (iml. 25, etc.); agus tá scríbhinní eile leis i gcló i bhfoilseacháin de shaghas an *North Munster Antiquarian Journal*. Dhein sé a lán taighde ar logainmneacha na bparóistí inar shaothraigh sé, agus i 1947, nuair a bunaíodh Coimisiún na Logainmneacha, ceapadh é ina chomhalta de.

Fear ard, tanaí, díreach, fear breá le féachaint fós air, ab ea an Canónach de Bhál nuair a chéadchuireas aithne air. Ag nochtadh leacht cuimhneacháin i nDromain a bhí sé, os cionn uaigh Thomáis Uí Ogain, Óglach 19 mbliana d'aois, ó Bhaile Tancáird — comharsa béal dorais do mhuintir mháthar an Chanónaigh — a maraíodh i bPáirc an Chrócaigh, Domhnach an Áir, 1920. Bhí 66 bliana ag an gCanónach ag an uair a nochtadh an chrois, ach bhí an tseansprid ann i gcónaí. Thrácht sé i nGaeilge ar chalmacht agus dhílseacht an Óglaigh a rabhadar ag tabhairt onóir dó:

"Do chomhlíon sé a dhualgais an Domhnach úd — 'Domhnach an Áir' — nuair a sheas sé a phost mar gharda dá chompánaigh i sráideanna Bhaile Áth Cliath. Níos déanaí an Domhnach céanna, chuaigh sé go dtí Páirc an Chrócaigh chun cluiche peile d'fheiscint idir Tiobraid Árann agus Baile Áth Cliath. Tháinig na Dúchrónaigh — na céadta díobh — ina gcuid leoraithe agus, gan foláireamh, do thosaíodar ag lámhach an tslua. Do thit dáréag duine lag marbh, agus do gonadh timpeall seasca duine eile. Ina measc seo bhí Tomás Ó Hógáin ó Bhaile Tancaird. Mairtíreach ar son na hÉireann dob ea Tomás Ó Hógáin chomh maith agus Caoimhín de Barra a crochadh coicís roimhe sin, de bharr a ndílseachta agus a gcrógachta . . . Ba mhaith an smaoineamh é daoibhse an chros mhór ghreanta seo a thógáil os cionn uaigh Thomáis i dtreo is go mbeadh a chuimhne beo ina cheantar dúchais féin go brách na breithe."

Mar fhocal scoir an lá sin, mhol sé dá lucht éisteachta teacht le chéile i bpáirt agus in aontas ar mhaithe leis an náisiún, agus gan iad a bheith go deo arís ina "dream bocht silte nár chuir lena chéile".

Tá fhios ag an saol Fódhlach conas a chruthaigh an Canónach de Bhál mar thírghráthóir agus mar scoláire; ach tá fhios ag muintir na bparóistí inar shaothraigh sé conas a chruthaigh sé mar shagart. Ba chuma cé chomh sáite a bhíodh sé i gcúrsaí eile, níor dhein sé faillí riamh ina dhualgais shagartúla. Sagart an-choinsiasach ab ea é, an-chineálta, an-chráifeach; leas spioradálta agus leas corportha an phobail mar chéad chúram aige i gcónaí. Bhíodh éileamh as cuimse air mar anamchara i ngach paróiste dá raibh sé, go mór mhór ag na fir, agus ní raibh aon teora leis na huaireanna a chaitheadh sé i mbosca na faoistine.

Nuair a d'fhiafraíos den Athair Gearóid de Bhál cad iad na cuimhní a bhí aige-sean ar a uncail, dúirt sé liom go bhféadfaí a rá gur fhear géar a bhí ann ina lán bealaí; é ina smachtaí nuair a mheasfadh sé gá a bheith le smacht — ag cur na rialacha i gcoinne labhairt an Bhéarla i bhfeidhm i gColáiste Uí Chomhraí, cuir i gcás. Ach bhí séimhe iontach ann leis; agus bhí sé thar a bheith fial lena chuid airgid nuair a bheadh bailiúchán ar siúl. Bhí sé an-charthanach; agus i gcónaí ba chara maith é do na bochtáin.

Bhí an-shuim aige i gceol, agus d'fhoghlaim sé an veidhlín nuair a bhí sé óg, cé ná faca an tAthair Gearóid riamh é ag seinnt. Bhí guth deas aige freisin, agus chanadh sé *Seán Ó Dighe* le fuinneamh. Agus bhí féith an ghrinn go láidir ann leis. Bhaineadh sé an-taitneamh as bheith ag insint scéil faoi chuairt a thug sé féin agus an tAthair Con Ó Súilleabháin ar cheantar Charraig an Chobhaltaigh tráth, ag bailiú seanamhrán Gaeilge agus seanchais. Ina seanbhean amháin a bhí tar éis amhrán a chasadh dóibh agus bhí sé tógtha ar dheachtafón ag an Athair de Bhál. Sheinn sé an t-amhrán ar ais don seanbhean. Chuir sé iontas agus áthas an domhain uirthi:

"Ó, a Athair", arsa sí, "scaoil chugham an *tin can* arís!"

Spioradáltacht an tréith is mó a bhain leis an gCanónach de Bhál. Le linn Chogadh na Saoirse ba ghnách leis a rá le duine a mbeadh sé tar éis an Ola Dhéanach a chur air, agus a bheadh ullamh chun dul i láthair Dé: "Nuair a bheidh tú ar Neamh, ná dearmad paidir a rá ar son na hÉireann."

Nuair a bhí an tAthair Gearóid ina mhac léinn thug an Canónach ar thuras é go dtí Loch Garman agus theaspáin dó na háiteanna go léir a raibh baint acu le scéal 1798, agus chuir fios seandaoine a mbeadh seanchas faoin Éirí Amach acu. Uair eile, thug sé go dtí Rosmuc é chun go bhfeicfeadh sé Teach an Phiarsaigh.

Bhí an-deabhóid aige do Naomh Pádraig, agus an lá sula bhfuair sé bás in Ospidéal Naomh Eoin i Luimneach, chuir sé fios ar a neacht, an tSiúir Dommitta, agus d'iarr uirthi *Dóchas Linn Naomh Pádraig* a chanadh dó. Bhí deabhóid láidir aige freisin do Naomh Gobnait, agus do Oilibhéar Beannaithe Pluincéid.

Tréith eile a bhain leis — tréith na heacúiméineachta. Bhíodh sé i gcónaí an-chairdiúil leis na Protastúnaigh áitiúla, agus fiú le baill den *Ascendancy*.

Óstach iomráiteach ab ea é, agus na dinnéir a bhíodh aige ar ócáidí "cléiriúla" bheiraidis an chraobh leo gach uair. Ba fhleá gach dinnéar díobh; agus chomh maith leis sin ba chomhráití breá an Canónach.

Ón uair a maraíodh a dhearthair Seán i mí na Bealtaine 1921 chabhraigh sé i ngach slí lena bhaintreach agus lena chlann. A deir an tAthair Gearóid de Bhál: "D'fhéach sé chuige go bhfaighimis oideachas. Chuir sé mise go dtí an Coláiste, agus chuir sé mo dheirfiúracha go dtí meánscoileanna. Agus bhí sé ina chrann seasta dom mháthair nuair a bhí an saol ag luí go trom uirthi."

An lá a bhí an Canónach á chur bhí an Brat Trí-Dhathach leagtha ar a chónra, agus bhí na sluaite i láthair chun an t-ómós deiridh a thabhairt do shagart ná beadh a leithéid ann arís. Bhí Éamon de Valéra ar an sochraid, agus a lán daoine eile a bhí mar chomrádaithe ag an Athair Tomás de Bhál nuair a bhí an troid á chur.

Tá sé curtha i gclós an tséipéil i mainistir an Gharrdha, agus crois den déanamh ceart céanna lena uaigh is atá le uaigh a chara an tAthair Micheál Ó Haodha, in Ardachadh. É féin a d'iarr é sin. Tá scríbhinn i nGaeilge agus i mBéarla ar an gcrois, agus tá íomhá de Chailís Ardachadh greanta uirthi.

Bhí an Canónach de Bhál dílis do Dhia agus do Éirinn. Solas na Soilse dá anam!

CNUASACH 1966

Nuafhilíocht agus gearrscéalta nua

le

Máirtín Ó Direáin — Máirtín Ó Cadhain
Seán Ó Leocháin — Micheál Ó hOdhráin
Seán Ó Ríordáin — Dónall Mac Amhlaidh

Curtha in eagar ag Breandán S. Mac Aodha

le fáil ó

An Rúnaí, An Comhchaidreamh, Coláiste na hOllscoile, Gaillimh.

An Bainisteoir, Foilsitheoirí Scepter Tta., 11, Plás Ely, Áth Cliath 2.

Líncheangailte

SCEPTER ÁTH CLIATH

21/-

NÓTA AR FHOINSÍ, ETC.

Ní domhsa, ach don Athair Gearóid de Bhál, S.C., Béal an Átha, Co. Luimnigh, atá an chreidiúint ag dul as an alt seo. Nuair a fuair sé scéala ó Chumann na Sagart á rá go mba mhaith leo alt ar a uncail, an Canónach Tomás de Bhál, a fhoilsiú in *An Sagart* i gcuimhne an pháirt a ghlac sé i mbunú an Chumainn caoga bliain ó shin, chuaigh an tAthair Gearóid i mbun oibre láithreach, agus bhailigh an chuid is mó den ábhar atá san alt. Siad seo na daoine a thug ábhar dó: Cathal de Bhál, Drom Collachair; Seán Mac Giobúin, Drom Collachair; Máire Ní Chcallacháin; Bean Mhic Chárthaigh (Ní Bhraonáin); Pádraig Ó Sé, Drom Collachair; Pádraig Ó Dubháin, Clais, Ceann Toirc; Donncha Ó Briain, T.D., Cluain Catha; an tAthair T. Ó Ciarmhaic, S.P., Domhnach Mór, Luimneach; an tAthair Micheál Ó Gadhra, Sasana; Liam Mac Eoin, O.S., Crema; Pilib Mac Eoin, O.S., Béal an Átha; an tAthair T. de Graoin, S.C., Mainistir na Féile. Ar ndóigh, ba chuid tábhachtach den chnuasach cuimhní an Athar Ghearóid é féin.

Baineadh úsáid freisin as nuachtáin chomhaimseartha, agus as páipéir an Chanónaigh de Bhál, agus as altanna liomsa ar "Luimneach i 1916" a bhí i gcló sa *Capuchin Annual*, 1966, agus i *Cuimhníonn Luimneach*, leabhrán a foilsíodh i Luimneach i gcoir Iubhaile Órga an Éirí Amach.

Is as *Cathair Luimnighe* (cuid 1), le Gearóid Mac Spealáin na haistriúcháin ar shliochta as litir agus óráid an Dra. Uí Dhuibhir, Easpag Luimnigh.

— M.S.

TIMIRE AN CHROÍ NAOFA

(*Iris Oifigiúil Aspalacht na hUrnaí*)

Foilsítear ar gach eagrán sé cinn de "Intinní an Phápa". Tugtar iontusan tuarascáil agus míniú mionchruinn ar na riachtanais is práinní chun leasa Phobal Dé i láthair na huaire.

BUANSRAITHEANNA eile: Gearrscéalta; Rannóga faoi chúrsaí Scrioptúir, Teilifíse, Déagóirí, agus saol na hÉireann agus na Gaeltachta.

3s. saor ar an bpost ar feadh bliana ó

Oifig AN TIMIRE

28 Sr. Séartha,

BAILE ÁTHA CLIATH, 1